

СОЦІАЛЬНА Й ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МОВ. ПРОБЛЕМИ ВНОРМУВАННЯ

УДК 81'27+246.2 + 276.3 – 053.5

УЯВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ПРО СУРЖИК У КОНТЕКСТІ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ ДЕФОРМАЦІЙ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

ДАНИЛЕВСЬКА О. М.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут української мови НАН України
od3556261@gmail.com

У статті проаналізовано напрями концептуалізації поняття “суржик” у мовній свідомості сучасних українських підлітків, які свідчать про негативне ставлення до мішаних форм усного українсько-російського мовлення. Зроблено висновок, що уявлення підлітків про суржик як про суміш української і російської мов, засмічену, нечисту мову чи як про окрему, іншу, мову, що виникає через злиття двох мов в нову або через “розмивання” меж між мовами, або й узагалі як про “не-мову” відбивають деструктивний характер взаємодії російської та української мов, характерний для мовної ситуації в Україні радянської та пострадянської доби, наслідком чого стала гібридизація усного мовлення значної кількості українців. Висловлено міркування про недоречність використання запитань про суржик в анкетах для масового опитування, оскільки досі науково не обґрунтовано критерії, на підставі яких той чи той різновид усного мовлення можна кваліфікувати як суржик.

Ключові слова: суржик, мовна свідомість підлітків, мовна ситуація, мовна політика.

SCHOOLCHILDREN APPREHENSION OF THE SURZHYK IN THE CONTEXT OF POST-TOTALITARIAN DEFORMATIONS OF THE LINGUISTIC SITUATION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

DANYLEVSKA Oksana Mykolayivna
Candidate of Science in Philology, Senior Researcher
Institute of the Ukrainian language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
od3556261@gmail.com

Introduction. The article focuses on the problem of Ukrainian-Russian oral speech forms mixing, known as Surzhyk in Ukraine. In particular, it traces approaches to the terminology of the concept in Ukrainian linguistics. It was emphasized that the conclusion about the destructive nature of the lingual mix resulting in the Surzhyk was made at the beginning of the 20th century, when the linguistic phenomena arising as a result of the Russian-Ukrainian linguistic interaction became the subject of linguistic analysis.

Purpose. The purpose of the article is to investigate the ways of linguistic understanding the notion of Surzhyk by contemporary Ukrainian adolescents, to ascertain whether the young speakers associate the emergence of a Surzhyk with the language policy of previous historical periods.

Methods. The research is based on the analysis of adolescents' comments to the open questions of the sociolinguistic questionnaire, which they filled in personally during the targeted survey: the questionnaire surveys were conducted in Kyiv, Zhytomyr, Bila Tserkva, Poltava, Cherkasy in the spring of 2014; 500 questionnaires were collected.

Results. The paper analyzes the ways of conceptualizing the notion of “Surzhyk” in the linguistic consciousness of contemporary Ukrainian adolescents, which testify the negative attitude towards mixed forms of oral Ukrainian-Russian speech. It is concluded that the idea of adolescents about Surzhyk as a mixture of Ukrainian and Russian languages, littered, unclean or as a separate language, arising from the merger of two languages into a new language or through the “Blurring” of the borders between languages, or generally as a “Non-language” reflects the destructive nature of the interaction between Russian and Ukrainian languages, which is typical of the linguistic situation in Ukraine of the Soviet and post-Soviet times, which resulted in the hybridization of the oral speech of a significant number of Ukrainians.

Conclusion. The paper arises the idea of excluding the questions on Surzhyk from questionnaires for mass interviewing as there is no criteria yet to describe such kind of speech as Surzhyk.

Keywords: surzhik, linguistic consciousness of adolescents, linguistic situation, linguistic politics.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв’язання. Як відомо, суржиком узвичаєно називати мішане українсько-російське усне мовлення, що є однією з форм побутування мови в Україні (Масенко, 2011, с. 4–5). Аналізуючи походження й поширення терміна, Л.Т. Масенко зауважує, що слово, яким окреслюють це мовне явище, поєднує два елементи значення – змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту. Дослідниця наголошує, що негативне ставлення до суржику як мовного мішанця характерне і для публіцистичного дискурсу, і для масової свідомості. Цільове анкетування¹ свідчить, що здебільшого з негативною конотацією вживають слово “суржик” і підлітки, пор.²: 1) *Не дуже приємно, коли чуєш брудну мову, “суржик”, як називають в народі* (3 анкети школяра з Києва); 2) *Моїм батькам дуже не подобається, коли люди розмовляють суржиком. У такому дусі вони виховали і мене* (3 анкети школярки з Києва); 3) *Загалом я вважаю, що потрібно розмовляти або чисто українською, або чисто російською мовою, але не суржиком* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 4) *Як на мене, то лайка і так званий суржик є негативним явищем сьогоденного суспільства. Велику насолоду мені приносить чисто українська мова без “забруднень”, проте її тепер можна почути зрідка, переважно з уст науковців та людей, чия професія тісно пов’язана з мовою. Прикро, що навіть по телевізору і радіо ведучі дуже часто припускаються помилок в ефірі. На мою думку, вміння переключатися з однієї мови на іншу є свідченням високої освіченості людини, але лише при необхідності* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 5) *На мою думку, нехай в оточуючому нас середовищі звучать різні мови, але будь-яка з цих мов повинна бути чистою, без домішок, помилок, суржиків* (3 анкети школярки з Черкас); 6) *Те, що ми зараз чуємо на вулицях, з екранів телевізора викликає прикрість. Ще більше жахає, що так званий “мікс” української і російської мов – суржик – нам показують як щось смішне, анекдотичне, хоча насправді це не так* (3 анкети школяра з Полтави); 7) *Мені зовсім не подобається, коли людина розмовляє “суржиком”. Коли вона змішує українську та російську мову. Вона не може обрати, якою мовою їй розмовляти, і це мене дратує* (3 анкети школяра з Полтави); 8) *Я гадаю, що потрібно, щоб мова була чистою. Адже змішуючи дві мови ми отримуємо НЕ красиву та НЕ приємну мову* (3 анкети школяра з Житомира); 9) *Я вважаю, що треба покінчити з суржиком. Мені неприємно чути суржик. Це вияв поганої освіти* (3 анкети школяра з Житомира).

¹ Під час пілотного анкетування, проведеного в межах планової теми відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАНУ “Мовний побут сучасного українського міста”, було зібрано понад 500 анкет серед учнів 10 – 11 класів Києва, Житомира, Білої Церкви, Полтави й Черкас. Вибір міст зумовлений особливостями мовної ситуації в державі: перелічені міста належать до зони найбільшого поширення інтерферентних явищ унаслідок взаємодії української та російської мов, що супроводжується вживанням так званого суржику.

² У відповідях збережено особливості слововживання й орфографії респондентів.

Варто зазначити, що висновок про деструктивний характер мовного змішування “у просторі різномовної диглосії”³, унаслідок якого виникає суржик, було зроблено ще на початку ХХ ст., коли мовні явища, що виникають як результат російсько-української мовної взаємодії, уперше потрапили у фокус лінгвістичного аналізу⁴. Власне, цей деструктивний характер зумовлював причини тривалого нехтування суржику за радянських часів⁵. Він-таки визначив систему координат, у якій почали активно досліджувати суржик в українському мовознавстві після проголошення незалежності⁶.

У суспільній свідомості поняття “суржик” набуло стійкої негативної конотації, що, однак, не стало запобіжником для подальшого поширення гібридних форм усного мовлення через складність психолінгвістичних механізмів їх породження. Політизація мовного питання в Україні, сильні позиції проросійських сил, які, перебуваючи у владі, послідовно реалізовували курс на подальше утримування України в геополітичному полі Росії, зумовили розмивання

³ Фрагмент дефініції, запропонованої А. Брацькі (“суржик – сума ідіолектів, сформованих у просторі різномовної диглосії”), що її наводить Л.Т. Масенко, зауважуючи, що робоче визначення суржику в праці дослідника підтверджено аналізом зразків мішаного українсько-російського мовлення, записаних у різних областях України (Масенко, Л. Т. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, с. 52).

⁴ Лінгвістичне опрацювання феномену, відомого під назвою “суржик”, розгорталось впродовж кількох етапів. Уже на першому етапі було зроблено висновок про деструктивність впливу російської мови на українську й обґрунтовано, що його причини варто шукати в соціально-політичній площині. У зв’язку з цим доречно згадати статтю І. Франка “Двоязычність і дволичність”, у якій хоч ідеться і не про суржик у сучасному розумінні, а про язичіс – штучний продукт російсько-української взаємодії, який витлумачено як проміжну ланку в процесі переходу до російськомовності. Дискусія про природу мішаного мовлення і наслідки його поширення мала неабиякий розголос у період Української революції (1917 – 1920 рр.) завдяки безпосередній участі в мовнореформаторських процесах І. Огієнка, А. Кримського, С. Тимченка та інших мовознавців, які пропагували ідею удержавлення української мови та обґрунтовували потребу кодифікації українського правопису на засадах збереження, а почасти й відновлення специфічних рис української мови, втрачених під впливом російської. Важливим напрямом просвітницької діяльності за того періоду було очищення мови від мовних покривів – так званих кованих слів, про які І. Огієнко писав, зокрема, у нарисі “Вчимося рідної мови!” (1918 р.): “Вже не раз у нашій пресі гостро писали про кованість слів... Викувати слово, та ще й викувати влучно й гарно – це річ не така-то вже легка. У нас деколи... слова російської мови так-сяк перекирчують на українську фонетику”. Закликав уникати калькувань і В. Сімович. Дослідник зазначав, що негативний вплив російської мови на українську виявляється в опосередкованих через російську мову запозиченнях з європейських мов, “у правописі чужих слів, і в відміні, й у роді, який прикладаємо до чужих слів; ігноруючи закони української граматики, заводимо в нашу мову московські форми, оминаючи свої власні фрази, беремо московські; дослівно перекладаємо (а то й не перекладеними лишаємо) слова й вислови з московської мови, не додивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні”.

⁵ Як зауважує Л.Т. Масенко, у радянському мовознавстві суржик не був предметом дослідження, оскільки надто виразно ця мовна суміш суперечила партійній тезі про “гармонійність” українсько-російської двомовності і “благотворність” впливу російської мови на українську. Навіть у період горбачовської перебудови 1985 – 1991 рр., коли наслідки зрощення в мовному житті союзних республік почали широко обговорювати і в наукових колах, і в засобах масової інформації, – зазначає дослідниця, – російські, а подекуди й українські лінгвісти, предметом зацікавлень яких були питання мовного планування в СРСР, заперечували саму можливість змішування національних мов з російською під її тиском (Масенко, Л. (2007). Суржик у системі розмовних форм побутування української мови. *Дивослово*, 12, 26-32). Табуованість теми відображає, зокрема, дефініція суржику в одинадцятитомному тлумачному словнику, де не названо мов, що становлять його базу, тоді як суржик позначає цілком конкретну суміш мов, а саме українсько-російську (Масенко, Л. Т. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, с. 47).

⁶ Одна з перших дослідниць суржику в 90-і рр. минулого століття – О.А. Сербенська, авторка посібника “Антисуржик”. Різним аспектам дослідження суржику присвячено статті Л. Біланюк, І.І. Браги, Т. Кознарського, К.В. Ленець, Л.Т. Масенко, В.Д. Радчука, О.Г. Рудої, Л.О. Ставицької, О.О. Тараненка, О.Б. Ткаченка, В.М. Труба, М.Д. Феллера, М. Флаєра. Для випрацювання теоретичних і прикладних засад українсько-російської двомовності, у контексті якої розглядають суржик, важливе значення мають також праці С.Я. Єрмоленко, С. Караванського, О.Д. Пономарева, Н.П. Шумарової. За часів незалежності в Україні захищено кілька дисертацій, присвячених проблемам мовної поведінки в умовах білінгвізму. Це дослідження Р.В. Бєсаги, Т.М. Бурди, Г.В. Зимовець, О.В. Зубарева, Т.В. Кузнєцової, Т.Г. Окуневич, В.Р. Товстенко, О.В. Шинкаренко. Український суржик привертає увагу й зарубіжних лінгвістів, про що свідчить міжнародний симпозіум “Трасянка і суржик. Наслідки білорусько-російського та українсько-російського мовного контакту”. Суржикове мовлення було об’єктом дослідження в межах міжнародного проекту “Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи”.

значення окресленого поняття, поширення уявлень про будь-яке усне ненормативне (знижене, діалектне, інтерфероване) українське мовлення як про суржик, що мало на меті закріплення в суспільстві комплексу меншовартості, про що пише, зокрема, О.І. Михальчук, пор.: “З позиції соціолінгвістичного прогнозування динаміки мовної поведінки заклики за чистоту української мови [...] є небезпечними для вітальності української мови, тому що в мовній свідомості громадян, особливо білінгвів, закладається комплекс “неправильності” власної української і нівелює бажання розмовляти українською” (Михальчук, 2011, с. 329). Про реконцептуалізацію соціально-семіотичних конструктів, сформованих засобами наративу, в умовах гібридних конфліктів пише Г.М. Яворська (Яворська, 2015, с. 369). Тож проблема дослідження напрямів концептуалізації поняття “суржик” у суспільній свідомості видається актуальною у зв’язку з потребою випрацювати механізми, здатні протидіяти поширенню нав’язаних радянською і проросійською пропагандою стереотипів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про гібридизацію усного українського мовлення як вияв радянської мовної політики, метою якої було зросійщення українців, писали Р.С. Смаль-Стоцький, В.К. Чапленко, Ю.В. Шевельов. Зокрема, Р.С. Смаль-Стоцький у праці “Українська мова в советській Україні” пише про малоросійський жаргон зросійщеного українського міста: “Царська Росія забороняла українську мову й наказувала вчитися московської. Червона Москва має нову, придуману Кагановичами, методу “орусенія”, вони називають московську мову на Україні й малоросійський жаргон шахт, заводів, фабрик та міста – справжньою українською мовою, а мову, справжню українську мову трудового селянина – мовою неграмотних дядьків, баби Параски, баби Палажки. І хто тією мовою хоче говорити, хто її термінів хоче вживати, це, бачте, і “шкідник”, і “фашист” (Смаль-Стоцький, 1936, с. 135). Так само термін “жаргонізація” на позначення змішування елементів систем двох або більше мов уживає В.К. Чапленко, пор.: “Схрещення дає нові мовні явища, а жаргонізація тільки переплутує, перемішує різномовні явища” (Чапленко, 1959, с. 12).

У соціолінгвістичній парадигмі розглядає явище хаотичного змішування елементів української та російської мов і Ю.В. Шевельов. Про поширення суржику як про результат мовної політики дослідник розмірковує в контексті деукраїнізації 30-х рр. на теренах Радянської України, пор.: “Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діалектну основу зрушено на схід”; “Тепер двомовна українська інтелігенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов’янців і впроваджує їх у мову на російський кшталт. Головним каналом розповсюдження таких слів були газети... Доплив зросійщених церковнослов’янців грозив змінити стилістичну структуру української мови. Але завершення цього процесу припадає вже на післявоєнні роки” (Шевельов, 1998, с. 137–138). У статті “Так нас навчали правильних проізношень” Ю.В. Шевельов характеризує мовну політику в УРСР за 70-х рр. ХХ ст., вказуючи на такі негативні для української мови її результати, як явище суржику й суржикізацію (Шерех, 1998, с. 247).

Л.Т. Масенко, ґрунтовно проаналізувавши приклади термінологічного вживання слова “суржик” у науковому дискурсі, робить висновок про широке й вузьке трактування окресленого ним поняття. Виявом широкого трактування є застосування поняття “суржик” до будь-яких мішаних субмов (наприклад, українсько-англійський суржик (Ажнюк, 1999, с. 295), змішування елементів польської, румунської, словацької, угорської мов у говірках мовного порубіжжя (Гриценко, 2003, с. 18)). Прибічники вузького трактування чітко співвідносять суржик із мішаними українсько-російськими формами усного мовлення (Масенко, 2011, с. 5-7).

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоч на сьогодні дослідження змішаного типу усного мовлення вже накопичили солідну наукову базу, досі не розв’язаною лишається

проблема встановлення інтерференційного порогу, за яким вплив російської мови на українську призводить до виникнення суржиків, тобто науково не обґрунтовано критерії, на підставі яких той чи той різновид усного мовлення можна кваліфікувати як суржик. У зв'язку з цим некоректним видається внесення суржиків до переліку мов в різноманітних соціологічних і соціолінгвістичних анкетах, які пропонують учасникам масового опитування, оскільки єдиною підставою для вибору відповідей респондентами за таких умов є їхня суб'єктивна думка. А думка ця здебільшого ґрунтується на стереотипних уявленнях, поширених від радянських часів. Сформоване в умовах посттоталітарної деформації мовної дійсності уявлення про суржик як про будь-яке інтерфероване, ненормативне усне українське мовлення піддає престиж української мови, змушує носіїв такого мовлення соромитися не лише своєї мови, а й етнічності, що, зрештою, спричиняє розмивання критеріїв національної ідентичності. Цей висновок ілюструє, зокрема, спостережена в містечку Радомишлі Житомирської області ситуація, пор.: *Їдемо в місто. Дорогою простує сусідська 22-літня дівчина. Пропонуємо підвезти. Сідаючи в машину, вона чемно вітається: "Здрасте". Я з неприхованим дидактизмом (мої доньки якийсь час на канікулах із цією дівчинкою спілкувалися) зауважую: "А чому не українською, ти ж українка". На що дівчина, не вагаючись, заперечила, що вона, мовляв, ніколи українкою й не була. На моє здивоване запитання "А хто ж ти?", не роздумуючи, відповідає "суржик"*⁷ (Зі спостережень).

Концептуалізація поняття "суржик" у мовній свідомості підлітків відбувається за кількома семантичними напрямками, а саме:

- 1) суржик – суміш української і російської мов;
- 2) суржик – засмічена, нечиста мова;
- 3) суржик – окрема, інша мова, що виникає через злиття двох мов в нову або через "розмивання" меж між мовами;
- 4) суржик – не-мова.

Аналіз анкет школярів дає підстави для висновку, що підлітки здебільшого сприймають суржик як суміш української і російської мов, що виникає або через те, що людина не може *"вирішити для себе, якою мовою спілкуватися їй зручно"* (з анкети школярки з Білої Церкви), не дотримується настанови про те, що *"треба весь час слідкувати за власним мовленням"* (з анкети школяра з Києва), або через погану освіту – *"ґрунтовна освіта та особиста ерудиція людини – запорука чистоти мови"* (з анкети школяра з Києва). Старшокласники пов'язують також поширення суржиків в Україні і з радянським минулим старшого покоління українців, зазначаючи в анкетах, що *"більшість дорослих людей навчалися ще за Радянського Союзу, тому рівень знань української мови не на високому рівні"* (з анкети школяра з Києва) і що *"досягти високого рівня грамотності на всій території України неможливо, по-перше, через небажання людей вчитися, по-друге, через перебування в складі СРСР в минулому"* (з анкети школярки з Києва). Водночас деякі коментарі свідчать про нерозуміння підлітками причинних зв'язків між соціально-політичними явищами, що стосуються функціонування мов в Україні: старшокласники ретранслюють ідеологеми минулого, відтворюючи стереотипні уявлення, сформовані за радянських часів, пор.: *Я вважаю, що в цьому немає нічого страшного, бо раніше всі країни минулого СРСР спілкувалися і вивчали російську мову і всіх це задовольняло, навіть якщо між собою люди розмовляли на інших мовах і розуміли один одного, що поганого в тому, що завдяки цьому ми можемо розуміти один одного, хоч ти російськомовний, хоч україномовний* (З анкети школяра з Полтави).

⁷ Покликаючись на словник Б. Грінченка, Л. Т. Масенко наводить ще одне значення слова "суржик": "людина змішаної раси" (Масенко, Л. Т. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", с. 5). Проте в наведеному прикладі про етнічно неоднорідне походження не йдеться: батьки героїні замальовки – українці, які народилися та виростили в тому-таки Радомишлі. Спостережена ситуація ілюструє, як повсякденна мова, яку мовці на підставі стереотипного уявлення сприймають як іншу, відмінну від української, слугує основою для самоідентифікації особистості.

Уявлення про суржик як про українсько-російський мовний гібрид відбивають, зокрема, такі висловлення: 1) *Найбільш поширеною проблемою є своєрідне поєднання української та російської мови. Найпомітнішою ця ситуація є в Полтавському регіоні. Щодо мене, то я теж маю проблеми з чистотою мовлення. Найбільший вплив на мене має так званий “суржик”* (3 анкети школяра з Полтави); 2) *Багато українців стверджують, що знають дві мови, насправді до ладу не знають жодної. Східна частина України у повсякденному спілкуванні здебільшого використовує російську мову, а західна – спілкується виключно українською. Також можна помітити у деяких містах та селах дивну говірку – суміш російської та української мови. Я гадаю, що ця ситуація є катастрофічною* (3 анкети школярки з Полтави); 3) *Розумна, вихована особа має піклуватися про чистоту своїх думок та фраз. Для цього, на мою думку, необхідно визначитися з мовою, якою ви спілкуєтесь повсякденно, а не вживати у своєму лексиконі змішану мову, так званий суржик* (3 анкети школярки з Полтави); 4) *Щоб говорили якоюсь однією мовою, а не суржиком* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 5) *У нашій країні дві мови є загальноживаними (російська та українська), що спричинює суржик* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 6) *Останнім часом багато людей в україномовній державі розмовляють російською мовою, [...] російська мова є хворобою для нашої державної мови, ця хвороба називається суржиком. Суржик – це коли людина при розмові використовує і російську, і українську мову* (3 анкети школяра з Білої Церкви); 7) *Моїм одноліткам все одно, як вони мовою розмовляють здебільшого. Більшість розмовляє російською, частина змішану укр.-рос. мовою. І лише одиниці, хто розмовляє українською мовою* (3 анкети школярки з Житомира); 8) *Я за чистоту мови, але у сьогоденній стан у нашій державі існує багатомовність, і починається злиття розмовних мов, з'являється суржик, заміна різних слів іншомовними* (3 анкети школяра з Житомира); 9) *Я відношусь до тих людей, які прагнуть мовної чистоти. Для мене краще розмовляти або чистою українською або російською мовою, але ні в якому разі не поєднувати їх. І не розмовляти так званим “суржиком”. Це дуже жахливо* (3 анкети школярки з Житомира); 10) *У сьогоденній стан у нашій державі існує багатомовність, і починається злиття розмовних мов, з'являється суржик...* (3 анкети школяра з Житомира).

Другим за поширеністю є уявлення про суржик як про ненормативну (“нечисту”, “брудну”) мову, про що свідчать такі приклади: 1) *Будь-яка мова гарна, якщо вона чиста. Набагато приємніше вислуховувати людину, яка грамотно висловлює свої думки. Саме тому, на мою думку, треба намагатися розмовляти на чистій, літературній мові. Я сама прагну навчитися розмовляти рідною мовою без використання російських слів, але, на жаль, це доволі важко. На нашу мову також сильно впливає наше оточення. З часом, якщо буде продовжуватися навчання українською мовою, то вона поступово витіснить російську і суржик більше не буде* (3 анкети школярки з Полтави); 2) *Я вважаю, що мова повинна бути чистою. Зараз багато хто говорить суржиком. Мені це зовсім не подобається. Також більшість пише неграмотно, без пунктуаційних знаків, особливо в Інтернеті. Рідко знайдеш дійсно грамотну людину в наш час. Виглядає дуже вбого, коли тобі хтось пише з 4 – 5 помилками в одному реченні* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 3) *Я б хотіла, щоб діти і вчителі розмовляли чистою мовою без суржиків* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 4) *Якщо вже спілкуватися, то на “чистій” мові. Проте знання мови – лише справа однієї людини, яка на ній спілкується. Усі освіченими не будуть, як не крути* (3 анкети школярки з Житомира); 5) *Не має особливої різниці, якою мовою спілкується людина. Важливо, щоб її мова була чистою, без лайки, без слів-паразитів, без суржиків* (3 анкети школярки з Житомира).

Дехто зі школярів уявляє суржик окремою мовою, відмінною від української і російської, яка, щоправда, виникає або через розмивання меж між мовами, або з поєднання елементів обох мов, пор.: 1) *Звичайно, я б хотіла, щоб всі розмовляли українською мовою. Хотіла б, щоб не було “суржика” [...]. Ми повинні розуміти, що є різні речі: розмовляти двома різними*

мовами та одночасно тією й іншою. Роблячи багато помилок в мовленні, ми не замислюємося над тим, що самі створюємо ще одну, не зрозуміло яку мову (З анкети школярки з Білої Церкви); 2) Мені здається, що всі люди які розмовляють українською можуть розмовляти і російською. Але ж ми живемо в Україні і тому треба розмовляти українською. Мені також не подобається що на українських каналах типу “Інтер”, “1 + 1” інколи в рекламі і фільмах, серіалах вживають російську мову – не через те, що це російська, а через різку зміну. Я не знаю навіщо, напевно, щоб розмити межу між мовами (З анкети школяра з Білої Церкви ПК);

3)

6. Мова спілкування:

у родині	Українська	Російська	Обидві	Інша
з матір'ю				Суржик
батьком				Суржик
бабусею/дідусем				Суржик
іншими родичами				Суржик
під нас навчання				
на уроках	✓			
на перервах: з учителями;	✓			
з однокласниками	✓			Суржик
на дозвіллі				Суржик
з друзями	✓			
у громадських місцях	✓			

(Фрагмент з анкети школярки з Білої Церкви);

4) На уроках намагаюся розмовляти українською мовою без помилок, але не завжди вдається. В повсякденному житті розмовляю суржиком, але намагаюся розмовляти українською (З анкети школярки з Житомира).

Анкети старшокласників засвідчують і таке розуміння суржику, відповідно до якого немає підстав уважати його мовою. Наприклад: *Суржик – це не мова, а хаос. Кожен говорить, як хоче. Ніяких правил не дотримується* (З анкети школярки з Києва).

Варто зауважити, що школярі у своєму витлумаченні суржику спираються не тільки на загальнопоширені уявлення, а й на елементарні відомості зі шкільного курсу української мови. Щоправда, згадки про суржик і суржикізм з'явилися в шкільних підручниках української мови середини першого десятиліття ХХІ ст., тобто чинних від 2006 р. У цих підручниках відповідно до нової навчальної програми в темі “Лексикологія”, яку вивчають у 6 класі, передбачено ознайомлення учнів з такими явищами розшарування лексики за сферами вживання, як просторіччя та жаргон. Поняття “суржикізм” автори підручників розглядають у контексті просторіччя. Зокрема, у підручнику О.П. Глазової, Ю.Б. Кузнецова (за науковою редакцією І.Р. Вихованця) як просторічні витлумачено слова, “що вживаються лише в усному побутовому мовленні” (Глазова, Кузнецов, 2006, с. 82). До просторічної лексики зараховано і росіянізми (русизми) – “слова, запозичені з російської мови, що перебувають за межами української мови і не зафіксовані її словниками: *слідуючий* (замість *наступний*), *міроприємство* (замість *захід*)”. Окреме положення теоретичного тексту присвячено поняттю “суржик”, пор.: “Змішування у мовленні українських і російських слів і мовних форм називають **суржиком** (виділено в цитованому тексті. – О. Д.) (назва пішла від сільськогосподарського терміна, що означає “*суміш зерна різних культур*”). Суржиковому мовленню властиві і росіянізми (*самольот, строїти, столова, діжурний*), і помилково перенесені в українську мову російські

граматичні форми (*головна біль* – замість *головний біль*; *самий відомий* – замість *найвідоміший*, *найбільш відомий*)” (Глазова, Кузнецов, 2006, с. 83). Автори підручника також звертають увагу, що росіянізми і суржикізми можуть бути використані в художніх творах для надання зображуваному зневажливої, грубуватої характеристики.

Система вправ, запропонована в підручнику, орієнтує вчителя на роботу з культури мовлення, яка спонукає учнів стежити за власним мовленням й уникати небажаних слів та форм (завдання з рубрики “Для тих. Хто бажає стати красномовним”: “Проаналізуйте власне мовлення і мовлення своїх однокласників. Протягом кількох днів записуйте ті слова, яких би ви хотіли позбутися. Обговоріть питання чистоти мовлення зі своїми друзями. Спробуйте переконати їх у необхідності контролювати правильність свого мовлення”), спостерігати за мовленням однолітків і виправляти помилки в ньому (завдання до вправи 120: “Прочитайте. Визначте просторічні слова. Які з ужитих у реченнях просторічних слів не варто, на вашу думку, вживати в мовленні? Чому?”; завдання до вправи 122: “Прочитайте уголос. Яке мовне явище засуджує автор? Поясніть, як треба ставитися до мовного суржику”), пояснювати причину вживання суржикізмів у художніх текстах (завдання до вправи 121: “Прочитайте мовчки. Як характеризує інспектора його мовлення? Чому письменник, розповідаючи про навмисне зрусифіковану урядом школу, не передав мовлення інспектора українською чи російською мовою?”).

У підручнику С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичової, опублікованому 2006 р., поняття “суржик” не згадано, хоч суржикізми наведено як приклади серед просторічних слів, пор.: “*слюсар, канешно, окруженіє*” (Єрмоленко, Сичова, 2006, с. 50). У завданнях до вправ, укладених за текстами В. Нестайка та Г. Тютюнника, акцент зроблено на виправленні помилок у мовлення персонажів, до чого спонукає завдання “Відредагований текст запишіть”. Щоправда, лишається незрозумілою настанова записувати “відредагований” у такий спосіб авторських текст, який після заміни суржикізмів нормативними словами цілком утрачає свою образність.

Варто наголосити, що внесення до навчальних програм для загальноосвітньої школи питань, пов’язаних із побутуванням суржику, сприяло розширенню тематики позакласних заходів з культури української мови. Приміром, в одній з київських шкіл надзвичайної популярності набув тиждень української мови, у межах якого на дверях усіх шкільних приміщень учні та вчителі розвішують власноруч виготовлені плакати із нагадуванням, як замінити часто вживаний суржикізм нормативним українським словом, на зразок: “Неправильно *столова* – Правильно *їдальня*”, “Неправильно – *на протязі канікул* – Правильно *протягом канікул*”. Тижню передує робота зі збирання прикладів ненормативного вживання в класних колективах і укладання відповідних словничків.

Водночас поверховість і однобічність потрактування питань походження й поширення суржику, слабкість соціолінгвістичного складника шкільних курсів української мови зумовлює формалізацію і спрощення уявлень школярів про це мовне явище. Адже навряд чи на підставі цитованих вище фрагментів підручників шестикласники зможуть правильно пояснити причини появи суржику в Україні, пов’язати хвилі поширення мовного мішанця з мовною політикою Російської імперії та СРСР. Окрім того, спрощення психолінгвальних механізмів мовної поведінки в одних підлітків створює ілюзію легкості подолання мовних помилок (мовляв, варто лише всім захотіти говорити правильно, і суржику не стане), а в інших – породжує комплекси, які, зрештою, понижують престиж української мови, підштовхують до відмови від неї. Показовими у зв’язку з цим є результати і масового, і цільового анкетування, які засвідчують, що мовці, які характеризують себе двомовними, здебільшого високо оцінюють власну мовну компетентність у російській мові, хоч часто, принаймні у випадку з сучасними підлітками, цю мову не вивчають.

Ще одним негативним наслідком спрощеного потрактування суржику в практиці навчання мов, що відбивається на мовній ситуації, є безпідставне залучення до суржикомовців людей,

у мовленні яких трапляються помилки, зумовлені інтерферентним впливом російської мови, а часом і тих, чиє мовлення позначене впливом діалектів. У зв'язку з цим виникає стереотипне уявлення про те, що більшість чи половина людей в Україні говорить суржиком, пор.: 1) *Я думаю про те, що більша половина людей, наприклад, у моєму місті розмовляє "суржиком", і це дуже дратує. Я вважаю, що люди повинні або розмовляти чисто українською або російською, а особливо правил мовлення повинні дотримуватися усі публічні люди (політики, телеведучі). Також я гадаю, що було б добре якби всі українські канали на телебаченні чи на радіо говорили виключно українською (З анкети школярки з Білої Церкви); 2) Я вважаю, що у нас майже повністю русифікована вимова. Особисто я розумію, що багатьох людей неможливо змусити розмовляти чистою українською мовою. Але треба, бодай, грубе знуцання з неї припинити (З анкети школярки з Полтави).*

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз напрямів концептуалізації поняття "суржик" у мовній свідомості сучасних українських підлітків свідчить, з одного боку, про негативне ставлення до будь-яких форм мішаного українсько-російського усного мовлення, а з іншого, – про нерозрізнення ними інтерферентних та діалектних розмовних явищ, що зумовлює спрощене сприйняття й хибне трактування мовних фактів, підживлює побутування стійких стереотипів, які посилюють конфліктність мовного простору. Ставленню підлітків до суржику властива певна декларативність, оскільки воно мало впливає на реальну мовну поведінку молоді, що спонукає до пошуку нової методики навчання культури мови на шкільних уроках. Уявлення школярів про суржик здебільшого відтворюють стереотипи масової свідомості, сформовані під впливом радянської і проросійської пропаганди; вони не спираються на об'єктивні критерії розрізнення інтерферованого й мішаного мовлення, унаслідок чого негативну оцінку й несприйняття підлітки поширюють на будь-яке "інакше" (відмінне від свого) мовлення. Такі стереотипні уявлення є підстави вважати виявом посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні, зокрема і в шкільній освіті.

Виконане дослідження відкриває перспективи для подальшого вивчення розмовного мовлення українських школярів, виявлення в ньому діалектних та інтерферентних явищ, порівняння з мовленням представників старших вікових груп у кожному регіоні. Тільки на цій підставі стає можливим випрацювання адаптованих до мовної ситуації в регіонах методик навчання української мови, що, безперечно, сприятиме підвищенню ефективності мовної освіти як засобу гармонізації мовної ситуації в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк, Б. М. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Київ: Рідна мова.
- Глазова, О. П., Кузнецов, Ю. Б. (2006). *Рідна мова: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.* Київ: Зодіак-ЕКО.
- Гриценко, П. (2003). Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття. *Język ukraiński: współczesność – historia / Red. F. Czyżewski, P. Hrycenko*, 15-23.
- Єрмоленко, С. Я., Сичова, В. Т. (2006). *Рідна мова: Підруч. для 6 кл.* Київ: Грамота.
- Масенко, Л. Т. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім "Киево-Могилянська академія".
- Михальчук, О. І. (2011). Мова як символ в етнічній та мовній свідомості: соціолінгвістичні параметри. *Життя – у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка В.М. Русанівського*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 323-331.
- Смаль-Стоцький, Р. (1936). *Українська мова в СРСРській Україні*. Український Науковий Інститут, Варшава. Т. 34.
- Чапленко, В. (1959). *Дещо про мову: збірка статей*. Нью-Йорк.

- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус*. Чернівці: Рута.
- Шерех, Юрій. (1998). *Поza книжками і з книжок*. Київ: Час.
- Яворська, Галина (2015). Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського недійного дискурсу). *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. Львів: Галицька видавнича спілка, 366-398.

REFERENCES

- Azhniuk, B. M. (1999). *Movna iednist' natsii: diaspora j Ukraina*. Kyiv: Ridna mova.
- Hlazova, O. P., Kuznetsov, Yu. B. (2006). *Ridna mova: Pidruch. dlia 6 kl. zahal'noosvit. navch. zakl.* Kyiv: Zodiak-EKO.
- Hrytsenko, P. (2003). Problema kryteriiv otsinky movnoi sytuatsii v Ukraini v ostanni desiatylittia KhKh stolittia. *Język ukraiński: współczesność – historia / Red. F. Czyżewski, P. Hrycenko*. 15-23.
- Yermolenko, S. Ya., Sychova, V. T. (2006). *Ridna mova: Pidruch. dlia 6 kl.* Kyiv: Hramota.
- Masenko, L. T. (2011). *Surzhuk: mizh movoiu i iazykom*. Kyiv: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Mykhal'chuk, O. I. (2011). *Mova iak symvol v etnichnij ta movnij svidomosti: sotsiolingvistychni parametry. Zhyttia – u slovi: Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu akademika V.M. Rusanivskoho*. Kyiv: Vydavnychyj dim Dmytra Buraho, 323-331.
- Smal'-Stots'kyj, R. (1936). *Ukrains'ka mova v Soviets'kij Ukraini*. *Ukrains'kyj Naukovyj Instytut, Varshava*. T. 34.
- Chaplenko, V. (1959). *Descho pro movu: zbirka stattej*. N'iu-Jork.
- Shevel'ov, Yu. (1998). *Ukrains'ka mova v pershij polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900 – 1941): Stan i status*. Chernivtsi: Ruta.
- Sherekh, Yuriy. (1998). *Poza knyzhkamy i z knyzhok*. Kyiv: Chas.
- Yavors'ka, Halyna (2015). Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського недійного дискурсу). *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. Львів: Галицька видавнича спілка, 366-398.

*Дата надходження до редакції 14.10.2018 р.
Ухвалено до друку 25.10.2018 р.*